

Інституційні можливості та соціокультурні параметри участі індивідів у підприємницькій діяльності

В статті розкривається проблематика розвитку підприємництва (малого та середнього бізнесу) в Україні в аспекті формування державою та суспільством відповідних інституційних можливостей та суспільних умов. Останні ж розглядаються як відповідний ресурс підприємництва, до складу якого входять такі компоненти, як: державна та недержавна фінансова підтримка, характер податкової політики та діяльності законодавства, ресурс довіри до інститутів влади, а також характеристика взаємовідносин бізнесу та суспільства. Розкриття даних сторін соціального аспекту розвитку підприємництва в Україні за останні 7-10 років і формування оцінки інституційних можливостей та соціокультурних параметрів участі індивідів у підприємницькій діяльності відображає параметри соціальної нерівності та якості життя українського соціуму у проекції його трансформації та євроінтеграції.

Ключові слова: ресурси, підприємництво, інституційний підхід, інститути, соціальний капітал, довіра.

In article deals the problems of development of entrepreneurship (SME) in Ukraine in terms of the formation by the state and by the society the institutional capacity and social conditions. The latter is considered as a appropriate business resource with including the following components: state financial support and support by non-government organizations, nature of the tax policy, nature of the legislation, resources of confidence in the institutions of power and characterization of the relationship between business and society. The social aspects of entrepreneurship development in Ukraine over the past 7-10 years are analyzed. Evaluation of the institutional development capacity and socio-cultural parameters of the individual participation are carried out. This kind of analysis reflects the parameters of social inequality and the quality of life of Ukrainian society in the projection of its transformation and European integration.

Keywords: resources, entrepreneurship, institutional approach, institutions, social capital, trust.

Значне місце в низці найважливіших оцінок і характеристик розвитку суспільства займає інституційована концепція його якості життя (А.Субетто, Е.Аллард, М. Сіргі, Г. Самлі та ін.). Будучи одним з пріоритетних напрямів розвитку більшості країн, і України зокрема, якість життя населення можна вважати одним із комплексних показників соціально-економічного розвитку, індикатором його розвитку, що показує якісні зміни в суспільстві, поєднуючи оцінки як соціальної, так і економічної ситуації в ній.

Слід погодитися, що зміст цього поняття в суспільній проекції досліджується в тісному зв'язку з такими поняттями як соціальна нерівність та ресурси (соціальні), а точніше доступ до них. З моменту зміни суспільно-політичної, -економічної та відповідної культурної векторизації розвитку українського суспільства і досі одним із важливих завдань утвердження ринкової економічної культури є його моральне оздоровлення в аспекті якісного оновлення українського господарського менталітету. Тому, у методиці оцінювання якості життя є потреба, раціональне зерно щодо врахування можливостей та особливостей розвитку підприємництва в Україні, що входить до **мети** нашого дослідження.

На сьогоднішній день дослідження підприємців не є системними і поширеними. У заданій пізнавальній площині представникам підприємницького прошарку не надавалася належна увага. Окрім того, безліч статистичних даних «супроводжувальних» інститутів через державну політизацію та іделогізацію, м'яко кажучи, не відображають реальну картину різних соціальних аспектів розвитку інституту підприємництва. Тому ми намагаємося заповнити цю прогалину.

У здійсненні даного дослідницького задуму виокремлюються дві **проблеми**: соціальна – в аспекті вияву та опису окремих площин проблемного поля розвитку підприємництва в Україні, та **наукова** – в аспекті обґрунтування та застосування оптимального наукового підходу в отриманні бракуючого знання, валідної інформації для соціологічного відтворення соціальної реальності щодо можливостей залученості та практикування індивідів у сфері малого та середнього бізнесу. **Об'єкт-предметним** полем дослідження є система взаємовідносин між бізнесом, державою та суспільством в аспекті вияву та оціні інституційних можливостей та соціокультурні параметри участі індивідів у підприємницькій діяльності.

Більшість відповідних презентативних теорій розвитку суспільства, інтегруючись у так звану діяльну парадигму, ґрунтується на прийнятності та домінації соціальних ресурсів в прагненнях і орієнтаціях акторів трансформаційного процесу, котрі об'єктивують можливості соціального самовизначення в нових соціальних відносинах, зокрема в площині соціоекономічних відносин – малого та середнього бізнесу. Так, соціальні ресурси стають предметом теоретичних досліджень з формуванням теорії соціоморфогенезу, що виявила здатність соціальних систем піддаватися радикальному оновленню (П.Штомпка) [Штомпка П., 2005]. «Рефлексивне» ж суспільство Е.Гідденса включає ресурс довіри як основна умова інтеграції суспільства [Гідденс Е., 2003].

В умовах соціальної транзиції, у тому числі і українського суспільства ресурси стають інтегративним критерієм соціальної стратифікації, так як виявляють потенціал соціальної мобільності різних соціальних груп і прошарків. І все більш важливим економічним ресурсом в системі транзитивних змін останніх двадцяти п'яти років стає підприємницький ресурс, інтерпретований як підприємницький потенціал, здібності, засоби, інституційні можливості, ринкові інститути, відповідна етика і культура тощо. Це можливості та здатність до ефективної організації взаємодії інших економічних ресурсів - праці, землі, капіталу, знань - для здійснення господарської діяльності, реалізується у сфері менеджменту. Підприємництво цілком можна вважати інтегральною характеристикою суспільства, специфічно людський спосіб задовольняти

фундаментальну потребу жити, впевненіше відчувати себе в матеріальному світі, потреба зростати і розвиватися не тільки як окремі індивіди, але і як елементи суспільства [Сіпуй, 2008; Пух, 1996. с. 281]. Тому можна вважати великою прогалиною у системному вивченні суспільного розвитку, не приділивши уваги цій проблематиці.

У нашому дослідницькому полі ключовими індикаторами виступають рівень розвитку підприємництва, його середовище (інституційне та соціальне); рівень підприємницької активності; доступ до ресурсів (в широкому сенсі) підприємництва. Вони дають можливість конструювати та дослідити палітру відповідних показників, зокрема таких як: соціально-економічні умови і державна підтримка малого бізнесу; соціально-психологічний клімат для розвитку підприємництва; загальні умови розвитку підприємницької активності населення; мотивація підприємницької діяльності та інші показники, які характеризують діяльність відповідних інститутів, вимірювання ставлення до них. Тому, як видається, вивчення даної проблеми лежить у полі дослідження інституційного та соціального середовищ підприємництва в Україні в його структурному вимірі та функціональної ефективності в аспекті інституційного підходу [Норт, 1993]. З погляду інституціонального підходу, для розуміння функціонування ринково-підприємницької системи є врахування доволі складних взаємозв'язків між нею, державою та суспільством. Ці взаємини виражаються зокрема і у доступі до відповідних різних ресурсів, які визначають спосіб специфіки у функціонуванні цієї системи. У цьому контексті інститути є ключем до розуміння взаємин між ринково-підприємницькою системою, державою і суспільством, а також чинником впливу цих взаємин на економічне зростання (або занепад) [Беляєв, 2002].

З моменту набуття Україною незалежності відбувалось поступове становлення вітчизняного підприємництва як самостійного соціально-економічного явища. Аналіз стану підприємництва за роки незалежності свідчить, що в його внутрішньому середовищі домінують чинники, що відтворюють сталі негативні процеси, котрі, у свою чергу впливають на особливості розвитку підприємництва в Україні. Це і низький технологічний стан сучасної української економіки, «перехідний» сценарій формування інституту приватної власності та ринкових відносин та багато іншого. У 90-і роки минулого сторіччя в Україні були створені формальні інститути розвитку підприємництва: проведена приватизація, й інститут приватної власності став реальністю, відмінена монополія зовнішньої торгівлі, почала розвиватися конкуренція, ринкові ціни увійшли до основи стимулів для підприємництва, змінилася роль держави в економіці. Однак, і наявність ринкових інститутів не призводить автоматично до формування ефективної інституціональної структури. Тому, дана сукупність формальних інститутів стала необхідною, але ще недостатньою умовою для розвитку підприємництва.

Комплексний аналіз загальної ситуації, а також в аспекті окремих сторін розвитку підприємництва в Україні, дали змогу зробити висновок, що ринкова трансформація економічної системи України розпочалася без належного інституційного забезпечення. Несправедливий, за однозначним визначенням експертів характер формування відносин власності в транзитивній економіці України, провідником яких одноосібно є великі підприємства, об'єктивно сформував необхідні та достатні умови входження останніх у центральні гілки влади, що звісно призвело до необмеженої монополізації економіки як на ринках природних монополій, так і на традиційно конкурентних ринках, що особливо шкодило вітчизняний підприємницький сектор [Беляєв, 2002; Коротенько, 2004].

Відсутність таких інструментів захисту прав власників означало, що судова система обслуговуватиме приватні інтереси правлячої еліти в режимі правового сервісу. Можна сказати, що тотальність державної форми власності та партійно-бюрократичних структур впливу було і є чинником та результатом домінування в суспільстві радянського типу єдиного реального соціального класу - "номенклатури" [Куценко, 2000, с.26-32] Тому, головною інституціональною проблемою української економічної системи стала стійка тенденція концентрації економічної влади і власності на засоби виробництва в руках вузького кола фізичних осіб, що принесло цілковиту явну загрозу принципам функціонування ринкової економіки.

Низький рівень довіри підприємців до правової системи, зокрема до судів, значною мірою спричинений лобюванням інтересів у вирішенні судових справ, що став і є результатом нерівноцінного доступу до прямих (первинних) ресурсів підприємництва. А практична відсутність фінансових ресурсів для інвестиційного розвитку стала однією з найвагоміших перепон на шляху розвитку малого бізнесу в Україні. Для цієї системи стало характерним обмежений доступ до альтернативних джерел фінансування (бюджетного чи кредитного). Приватні благодійні фонди відсутні, союзи й асоціації підприємців не мають у своєму розпорядженні засобів для кредитування малого бізнесу. І ці фонди, за свідченням експертів, не стали дійовим інструментом реалізації державної програми підтримки бізнесу, так як формуються з тих же обмежених інвестиційних ресурсів, які в державі відсутні [Малі і середні підприємства України, 2005; Єрмакович, 2001, С. 25-37; Національна доповідь, 2010; Бізнес-середовище в Україні, 2004]. Не стали надійним джерелом фінансування суб'єктів підприємницької діяльності і небанківські фінансові установи в Україні. Зокрема, це стосується кредитних спілок, лізингових, факторингових, страхових компаній, інвестиційних фондів та інше. Отже, у наявності факт обмеженості/відсутності доступу до цього різновиду підприємницького ресурсу. Таким чином, значне фінансування малого та середнього підприємництва з боку держави є неможливим через обмеженість ресурсів і через високу ймовірність нерівного доступу до них.

Системні дослідження процесу формування правового забезпечення підприємництва виявили, що багатотисячна кількість законодавчих і нормативно-правових актів створила заплутані і непрозорі умови розвитку підприємництва. Для прикладу, лише у сфері регуляторної політики протягом червня – серпня 2005 року було виявлено близько 57 % нормативно-правових актів, що не відповідають регуляторним принципам [Козаченко, 2005]. Інновації підприємницького прошарку пов'язані з інституціоналізацією неправових практик, як оптимальний спосіб «обміну» з державним чиновництвом. 36 % бізнесменів відзначали, що користуються послугами так званого «даху» (державного або недержавного). І лише 14 % керівників підприємств вважає, що судова система захищає їхні інтереси [Бізнес-середовище в Україні, 2004].

Іншим суттєвим моментом у виявленні системних перешкод у залученні до бізнесу в Україні можна вважати особливості його приватизаційного процесу чи приватизаційної історії. Самі підприємці не задоволені

результатами такого роду приватизаційних процесів як освоєння ресурсів з причини непрозорості самої приватизації та недоступності використання цих ресурсів.

Сьогодні і податкова система країни впливає на розвиток бізнесу вкрай негативно. Вона не дає змоги підприємствам здійснювати інвестування, і як важливий ресурс не стала стабільним чинником активізації, а також створює якнайсприятливіші умови для їх відходу у тіньовий сектор економіки. За підрахунками експертів, понад 80 % доходу підприємства вилучається у вигляді різноманітних податків та платежів [Реверчук, 1996]. За даними Світового банку за підсумками 2011 року Україна займала перше місце у світі за кількістю податків і зборів: український бізнес у тій чи іншій формі сплачує 135 різних податків [<http://tyzhden.ua/News>]. Крім того, в Україні податки однакові як для виробників, так і для посередників, що певною мірою опосередковує розвиток «соціальної нерівності» у підприємницькій сфері. Звідси витікають нові проблеми для розвитку підприємництва: перетікання капіталу у сферу обігу і формування нового прошарку власників-підприємців насамперед на основі перерозподілу доходів і власності.

Дані висновки дослідження підприємницького середовища, що інтегровані статистичними та соціологічними даними корелюють та підтверджуються результатами окремих, доволі не регулярних та не частих соціологічних опитувань середовища підприємців (слід визнати, що такого роду дослідження проводяться рідко). Висвітлення даної проблематики в аспекті оцінювання підприємців бізнес-середовища, умов розвитку підтверджуються замірами соціологічного Моніторингу Інституту соціології НАН України (2000 р., 2004 р., 2008 р., 2012 р., 2013 р.), проведеного в усіх областях України, АР Крим та м. Києві (n=1800, і/п вибірки – 2,3 %, Nціл.гр.= 5 %), а також результатами соціологічного опитування факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Український союз промисловців та підприємців: погляд з середини», (проведеного 15 грудня 2011 року, n=350), що становить основу інформаційно-емпіричної бази нашого дослідження. Хоча, з методологічного погляду величину вибіркової сукупності не доцільно вважати репрезентативною, все ж в аспекті цільового формату вибірки вона містить відповідний верифікаційний потенціал (вищенаведені результати та висновки корелюються з результатами дослідження системи характеристик діяльності промисловців та підприємців, сегментна група котрих була виокремлена із вибіркової сукупності).

Так, піднімаючи питання про власні перспективи, то підприємці занадто песимістично їх оцінюють. Бізнесмени скаржаться на: *вибірковість дій влади, посилення бюрократичного преса і збільшення числа рейдерських захоплень*. Нинішня оцінка - це показник розчарування бізнесу. За оцінкою підприємців відбувається псевдо реформа – замість реформ відбувається лише перерозподіл владних повноважень без залучення підприємців як суб'єкта суспільно-громадянської діяльності. Близько 11 % підприємців скаржаться на негативні наслідки введення Податкового кодексу і на непрозоре законодавство, 10 % стурбовані держконтролем над економікою і посиленням корупції, а ще 8 % заявляють про збільшення випадків рейдерства. Найбільше компаній – 24 % - заявили про посилення тиску та перевірок з боку держави. Представники бізнесу одностайні в тому, що їх основна проблема - посилення тиску держорганів. Крім того, за складністю отримання кредитів Україна, за результатами відповідних аудит-моніторинтів, перебуває на 65-ому місці у світі.

У предметності з'ясування загальної оцінки підприємцями та промисловцями підприємницького клімату в Україні, можна констатувати наступне: підприємці вкрай незадоволені умовами розвитку бізнесу в Україні (68,2 %), і лише (6,3 %) задоволені сучасними вітчизняними умовами розвитку підприємництва. Середня оцінка підприємницького клімату, за п'ятибальною шкалою (від 1 – "несприятливі" до 5 – "сприятливі") становить 2,06, що практично співпадає із оцінкою «скоріше несприятливі». В означенні головних чинників, що стримують розвиток (відтворення та оновлення) підприємництва в Україні, на думку самих підприємців, найбільш вагомими виявилися: недоліки національного законодавства (52,7 %); корупція (48,8 %); бюрократичні перепони та відсутність чітких «правил гри» на ринку (46,5 %); фінансово-кредитна політика (44,2 %); політична ситуація (43,4 %); недосконалість податкової політики (36,4 %). Можна констатувати, що практично всі зазначені чинники практично пов'язані з недосконалістю законодавством, і діяльністю органів державної влади, які мали б формувати чіткі та зрозумілі умови ведення бізнесу, що багато в чому сприяє вимушеному закриттю підприємств-справ. Для прикладу, в Латвії та Литві причинами закриття бізнесу частіше за все називають нестачу знань та професійних консультацій.

Вищеописані реалії, котрі проявляють ознаки усталеності, відкривають іншу сторону цієї проблеми – не тільки в контексті оцінки діяльності відповідних інститутів (інститутів підприємництва), але і в контексті формування відповідного ресурсу довіри – компонента соціального капіталу у підприємницькому середовищі. Питання соціальної довіри чи соціального капіталу як окремої складової підприємницького ресурсу є одним із ключових у розвитку останнього. В окремому аспекті це є вихідною основою для характеристики та оцінки інтеграції суспільства. Ці тенденції, в свою чергу формують відповідне ставлення підприємницького сегменту українського соціума до окремих ринково-підприємницьких інститутів та інститутів влади, котре проявляється через рівень їх довіри (див.табл.1).

Таблиця 1

Рівень довіри до окремих економічних інститутів (I).

	2000	2004	2008	2012	2013
До підприємців	0,04	-	0,36	-0,06	-0,16
До керівників великих державних підприємств	-0,70	-	-0,72	-1,2	-1,24
До профспілок (традиційних)	-1,22	-1,04	-	-	-0,94

Нових профспілок	-1,13	-	-0,93	-1,14	-
Банків	-	-0,75	-0,34	-0,9	-0,97
Страхових компаній	-	-1,16	-0,78	-1,16	-0,98

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2).

Показники відповідних замірів, котрі характеризуються потенціалом валідності останніх (за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України) дозволяють стверджувати, що відносини між підприємцями та окремими інститутами підприємництва не характеризуються позитивним рівнем довіри, а значить і інтегрованістю. Ступінь довіри між самими підприємцями, а також їх до керівників великих підприємств (у ролі партнерів та контрагентів), профспілок, банків та страхових компаній носить вкрай низький, або явно недовірливий характер. І ця тенденція відбувається принаймі 10-15 років поспіль. Тому, ресурс довіри до цих інститутів, а значить як і різновид підприємницького ресурсу, з різних причин, зокрема і попередньо означених, є досить низьким.

Негативною є оцінка підприємцями діяльності різних гілок влади. Тривожним є те, що вплив інституцій державної влади на розвиток підприємництва в Україні оцінюється як *негативний*. Найбільш негативно оцінюється вплив судової системи (середня оцінка 2.02 – "скоріше негативно", відсоток негативних оцінок - 42,9 %).

Різні дослідження стосовно підприємництва засвідчують, що некомпетентність багатьох рівнів службовців породжує необґрунтовані претензії, а також неправильне розуміння сутності того, який повинен бути характер взаємин з підприємцями. І як відзначають самі підприємці, через це вони вимушені вступати або у конфлікти, або у відповідні схеми вирішення проблем – корупцію. Прогалини у законодавчих та нормативно-правових актах заповнювалися неформальними правилами поведінки. Показники відповідних замірів довіри до інститутів влади (див.табл. 4.4) відображають достатньо низький рівень довіри до інститутів влади, та подальше її зниження.

Таблиця 2

Рівень довіри інститутів влади (I).

	2000	2004	2008	2012	2013
ЗМІ	-0,53	*	-0,32	-0,52	-0,05
Міліція	-1,51	-0,96	-0,83	-1,27	-1,32
Верховна рада	-1,49	-1,26	-0,98	-1,3	-1,41
Уряд	-1,05	-0,87	-0,7	-1,36	-1,3
Президент	-0,7	-0,96	-0,64	-0,98	-1,28
Податкова	-	-0,94	-0,51	-1,14	-1,06
Прокуратура	-	1	-0,86	-1,23	-1,31
Суди	-	-	-0,74	-1,25	-
Місцевим органам влади	-	-0,68	-0,64	-0,85	-1,28

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2).

Все це прямо і посередньо вказує на певний характер та специфіку самого ставлення інституту держави до підприємництва в Україні в аспекті формування відповідних умов до його розвитку як показника соціальної нерівності, якості життя, врешті – соціального прогресу того чи іншого суспільства.

Підприємницький ресурс будучи інтегративним компонентом більш розгалуженої системи соціальних ресурсів (за тлумаченням П.Бурд'є та Е.Гідденса), котрі розуміються як сукупний потенціал активних груп населення, пов'язаний із становленням соціально-інноваційної поведінки [Бурд'є, 2002; Гідденс, 1993]. Система вищенаведених та підтверджених соціальних фактів надає нам право констатувати про: відсутність у підприємців свідомої потреби в структурній інтеграції, ілюзії про можливість вижити поодиночці в ринкових умовах; недостатність коштів на утримання таких інститутів; недовіра та традиційно-негативне ставлення самих підприємців до таких об'єднань; протистояння окремих місцевих органів влади; винятково слабкий взаємозв'язок малих та середніх підприємств з інститутами політичної системи суспільства. Все це свідчить про те, що дана інституційна система не може відстоювати інтереси бізнесу, доки з боку влади не буде створено належних умов для розвитку підприємництва.

У розрізі інших соціальних аспектів становлення вітчизняного підприємництва, то оцінка перспектив на покращення життя в аналізі окремих аспектів життєдіяльності підприємців у контексті оцінки ними власних потреб, життєвих проблем, за останні 8 років знайшла своє відображення у бік невеликого зростання песимістичних настроїв (+12,9 %), та зменшення оптимістичних (-8,7%) (див.Табл.3). Очевидним є те, що соціальний настрій та оцінка перспектив на покращення життя характеризується спадаючою тенденцією. Все

більше респондентів погоджуються з тим, що ніякого покращення не буде ($\lambda=12,9$), та все менше таких, хто вірить у налагодженість життя ($\lambda=-8,7$).

Таблиця 3

-Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого покращення не відбудеться? (%)

	2004	2008	2013
Ніякого покращення не буде	46,8	31,4	59,7
Важко відповісти	32,5	39,2	28,2
Більш-менш налагодиться	20,8	29,4	12,1

Відносний показник «соціального рівня» (табл.4), за яким ідентифікують себе підприємці, практично не змінилася ($\lambda=0,5$), знаходячись у вимірювальному діапазоні (за 10-бальною шкалою) нижче середнього рівня, у діапазоні: 3,2 – 3,7 (табл.4).

Таблиця 4

На якому із щаблів становища у суспільстві Ви поставили б себе?(I).

	2000	2004	2008	2013
Найнижчий.../Найвищий,	3,2	3,5	4,1	3,7

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = 0 - 10).

Віддак, доволі високі песимістичні настрої підприємницького прошарку щодо налагодженості життя ведуть за собою зростання «незадоволеності життям» та стимулює появу протестних настроїв. Заміри протестних настроїв представників цієї групи вказують на їх зростання (+11,5%), що виражає характер установок у формі соціального протесту (табл.5).

Таблиця 5

Як краще діяти у випадках значного погіршення умов життя? (%)

	2000	2004	2008	2012
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	31	38,7	39,6	42,5

У доповненні цього, ототожнення себе з «середнім класом» за останні 5 років також не змінилася (Табл.6). Хоча невелика частина таких, що не відносить себе до середнього класу – дещо збільшилася (12,7 %).

Таблиця 6

-Чи могли б Ви віднести себе до «середнього класу» в Україні? (%)

	2008	2012
Мабуть, ТАК	52,9	53,4
Мабуть, Ні	28,4	41,1
Важко відповісти	18,6	5,5

Втома від масштабної корупції на всіх рівнях, тиск на бізнес, добровільне чи примусове його закриття, невдоволення економічною політикою уряду - ці причини для багатьох учасників протестних акцій стали якщо не вирішальним, то важливим мотивом приєднання до протестів. Це, зокрема і виражається у невеликому зсуві у бік зменшення оцінювання рівня пристосування і адаптованості до теперішньої життєвої ситуації (див.Табл.7).

Таблиця 7

-Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації? (%)

	2004	2012	2013
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	44,2	42,5	16,5

Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	31,2	31,5	34,4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	14,3	15,1	30,6
Важко відповісти	10,4	11	18,5

Незначна видозміна дизайн-структури даного показника деякою мірою корелюється з характером змін та станом життєвої активності підприємців щодо пристосування і включеності в життєві зміни (Табл. 7). За останні 8 років носіїв активної життєвої позиції зменшилося майже втричі (- 27 %). В той же час носіїв «пасивних» позицій збільшилося більш як у 2 рази (16,3 %). З цього можна констатувати, що довготривалі негативні чинники, котрі мають як пряме, так і не пряме відношення до розвитку підприємництва (різного типу обмеження, відсутність уваги та надії відповідних інституцій тощо) певною мірою і впливають на соціально-психологічний стан, установки тощо. Такого роду соціальний діагноз дійсно є наслідком складних відносин між державою та підприємцями.

Стосовно аналізу показників оцінки підприємцями окремих аспектів та сторін їхнього роду занять, то можна сказати, що попри всі виявлені ознаки негативних тенденцій підтримання та розвитку підприємницької системи, самі ж суб`єкти підприємництва (в особі респондентів даної вибірки) залишаються при не змінній позиції та установці щодо заняття бізнесом. За останні 8 років кількість тих, хто хотів би відкрити власну справу (бізнес, господарство тощо) дещо збільшилася (+9,5 %) (див.Табл.8). Кількість тих, хто не хотів би цього – зменшилася (-5 %).

Таблиця 8

**-Чи хотіли б Ви відкрити свою справу
(власне підприємство, фермерське господарство та ін.)? (%)**

	2004	2008	2012
Ні	6,4	4,9	1,4
Скоріше ні	3,2	2,9	4,2
Важко сказати	7,4	11,8	5,6
Скоріше так	25,5	11,8	22,2
Так	57,4	68,6	66,7

Все це певною мірою відображається на ставленні до розвитку приватного підприємництва, котре дещо погіршилося: індекс середніх величин схвалення/несхвалення розвитку підприємництва у 2008-2012 рр. у порівнянні з 2000 р. зменшився на 0,36 п.(див.Табл.9).

Таблиця 9

-Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва в Україні?

	2000	2004	2008	2012
Схвально.../не схвально	1,59	1,1	1,23	1,22

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -2/+2).

Кожний третій з респондентів вказав на низький досвід, або відсутність такого у бізнесі.

Таблиця 10

- Чого з наведеного Вам не вистачає:....?

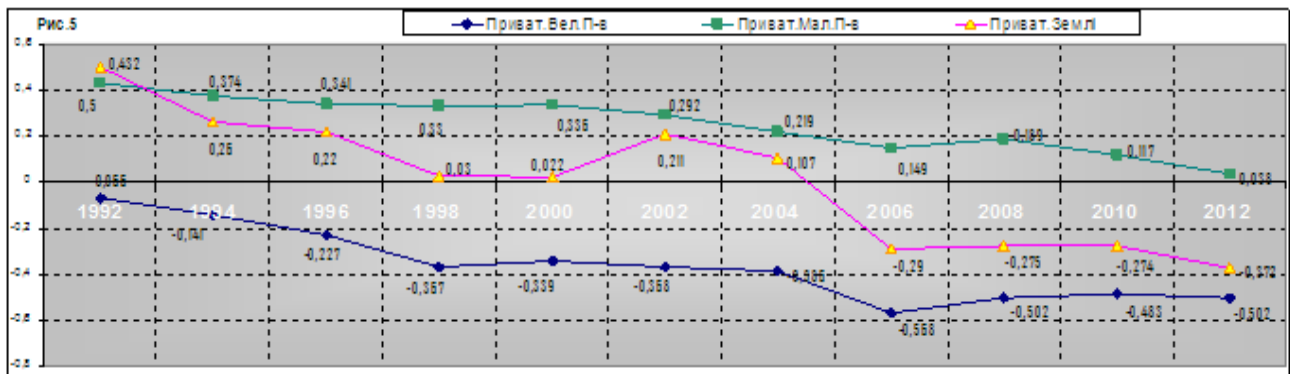
	2000	2004	2008	2012	2013
Відповідної роботи	-0,32	0,12	0,32	0,2	0,23
Юридичної допомоги в захисті своїх прав і інтересів	-0,68	-0,63	-0,28	-0,45	-0,24
Можливості підробляти	-0,27	0,45	-	-0,09	-0,16
Заощаджень, які би підтримали підробку	-	-	-0,53	-0,73	-
Дотримання діючих в країні законів?	-	-	0,67	-0,97	-

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = -1/+1).

Не знаходять повноцінного використання як відповідного соціального ресурсу в системі підприємницьких ресурсів (див.Табл.10) такі життєві умови і можливості, як: «відповідна робота», «юридична допомога в захисті прав», «можливість підробляти», «заощадження», «дотримання діючих законів». Хоча тенденція змін цих умов загалом носить позитивний характер (крім позиції «дотримання законів в Україні»), можна констатувати, що все ж вони є недостатніми у власних життєвих реаліях підприємців, що можна подати як певну діалектику взаємовідносин між державою і суспільством – з одного боку, і підприємців – з іншого.

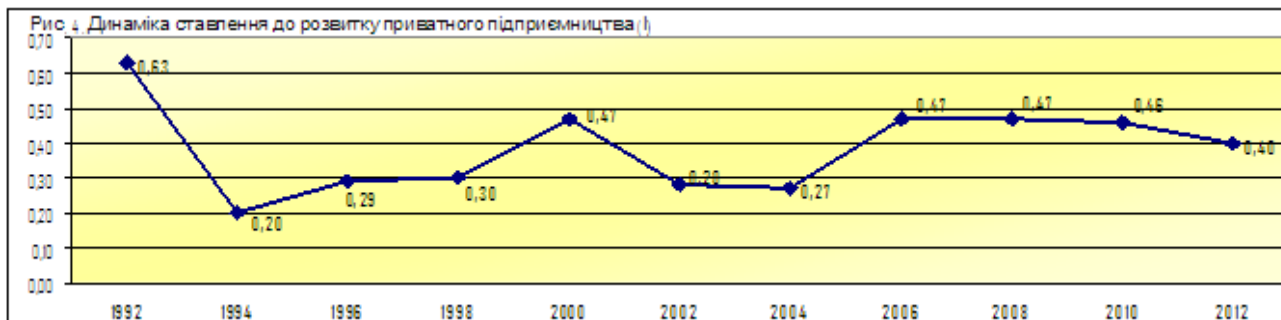
Цілком справедливим є твердження про те, що розвиток та самоорганізація підприємництва в Україні поки-що не зайняла належних їй впливових позицій і в аспекті характеристики сприйняття підприємництва суспільством, як активним так і пасивним сегментом його ринково-економічної підсистеми, що також є відповідним соціальним ресурсом. Тому, іншим аспектом нашої проблематики у фокусі сучасних прикладних досліджень є готовність суспільної свідомості до прийняття і "засвоєння" нових економічних реалій, ринкової системи цінностей і моральних норм у контексті переходу українського суспільства до соціального ринкового господарства.

Результати багаточисельних досліджень показують, що ставлення населення до різних напрямків перетворень далеко не однозначне: підтримуючи одні зміни, населення у своїй більшості виступає проти інших. Щоб надати дослідженню системного характеру, відобразити усю суперечливість ставлення населення до ринкових реформ і його динаміку, логічно робити опертя і на базові економічні процеси та ситуації, які виступають елементами оцінювання населенням, і вивчення їх на різних особистісних діапазонах (оцінка, ставлення, важливість, цінність тощо). Грунтуючись на вище зазначених моніторингових опитуваннях населення України у з'ясуванні ставлення громадян України до ринкових перетворень в економічній системі (динаміка оцінок, особливості ставлення суспільства до ринкових процесів, інститутів ринку) були виявлені відповідні тенденції щодо сприйняття суспільством нових суспільних реалій [Українське суспільство, 2010; Набок, 2010, С. 123 – 129]. З одного боку, громадяни усвідомлюють те, що приватна ініціатива в економіці є позитивним чинником (зокрема, більшість населення підтримує розвиток підприємництва в країні, готові за сприятливих умов проявити підприємницьку ініціативу). З іншого – вони не довіряють бізнесу, який нині сформувався, як суб'єкту державотворення та розвитку економіки, що, можливо, можна виділити у парадоксів суспільної свідомості. Так, оцінюючи характер та рівень ставлення суспільства (див.рис.1) до приватного підприємництва (показником є Індекс середніх величин двополярної шкали в діапазоні: $-2 < (I) < 2$), слід констатувати, що його середній рівень (I) є досить низький ($max=0,63$; $min=0,20$; $nom=0,38$), з не високим рівнем коливань протягом 20 років (1992-2012 рр.).

Рис.1.Динаміка ставлення до розвитку малого підприємництва (I).
*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = $-2/+2$).

Населення України у своїй переважній більшості і не проявляє високого рівня позитивного ставлення (Рис.2) до приватизації малих підприємств ($max=0,5$ (1992); $min=0,038$ (2012); $nom=0,26$).

Рисунок 2. Динаміка ставлення населення до приватизації(I).
*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = $-2/+2$).

Однак, більш негативне ставлення громадяни демонструють до приватизації великих підприємств та землі (Рис.5). Так, за 20 років спостерігалось значне зниження підтримки приватизації великих та малих

підприємств, за яким цей показник перетнув межу негативного сприйняття (приватизація ВП: $\text{nom} = -0,36$; $\text{max} = -0,568$ (2006); $\text{min} = -0,066$ (1992); у 2012 (I) = $-0,502$); приватизація землі: ($\text{nom} = 0,013$; $\text{max} = 0,432$ (1992); $\text{min} = -0,372$ (2012)).

Загалом, слід констатувати зниження (повільне) підтримки приватизації малих підприємств і значне зниження підтримки громадянами приватизації крупних підприємств, землі. Зазначимо, що в останні роки ця тенденція збереглася. Є підстави стверджувати, що в цілому інститут приватної власності в сучасному українському суспільстві є соціально легітимним. Однак, нелегітимними, навпаки, є процеси приватизації і придбана таким чином приватна власність у вигляді великих підприємств і значних земельних угідь [Українське суспільство, 2010]. Саме характер цих процесів набули ознак нелегітимності.

Відсутність позитивних зрушень у ставленні до приватного бізнесу лінійно відображає і відносно затишшя у бажанні відкрити власну справу, та у згоді працювати у приватних підприємств (див. Рис.3). Позитивна динаміка спостерігалася після кризи 2007 р. і до 2010 р. З приходом до влади нової політичної сили (опускаючи політичне забарвлення аргументації) ці показники, як і попередні показують своєрідну «ізоляційність», а не відсутність інтересу до процесів та інституцій ринку та підприємництва.

Рисунок 3. - Динаміка поляризації населення щодо бажання відкрити власну справу, та чи працювати у приватних підприємств (I).

*(Вимірювання за двополярною шкалою, діапазон Індексу середніх величин = $-2/+2$).

«Виведена» соціальна відповідальність бізнесу, а також довіра до нього пов'язані із загальним добробутом, що знаходить вираження в соціально-психологічному ставленні суспільства до підприємництва, в економічних та політичних умовах, які суспільство створює для бізнесу. Однак сучасна картина даного предмету дослідження, зокрема у розрізі моніторингу намірів населення у економічній сфері (за даними моніторингу УІСД та ЦСМ за участю відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України") демонструє зниження потенційної економічної активності. Це змушує припускати певну втрату віри людей у поліпшення власного добробуту шляхом підвищення соціально-економічного активності. Підтвердженням цьому є те, що майже 2/3 населення погоджуються з твердженням, що в даний час в Україні заробляти на гідне життя чесним шляхом майже неможливо; близько 60 % не погоджуються з твердженням, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює. Низькі показники задоволеності роботою і малозабезпеченість значної частини найманих працівників на тлі підйому матеріального добробуту незначної частки бізнесменів, переважно орієнтованих на отримання прибутку, є яскравими підтвердженнями думки 63,3 % експертів, які вважають, що в сучасній Україні існують дві окремі економічні культури - культура багатих і культура бідних [Набок, 2010, С. 123 – 1294; Балакирева, 2012, 86–96]. Як бачимо, недовіра, чи досить низький рівень довіри з боку населення до приватизаційних процесів вказує на те, що рівень соціального капіталу як складової підприємницького ресурсу досить низький і досить слабо виступає у ролі характерного стимулятора розвитку цивілізаційного підприємництва в Україні.

У суспільстві немає домінуючого переконання щодо позитивної ролі капіталу у підтриманні соціальної стабільності, хоча бізнес розглядається великою часткою населення як можливість покращити своє соціальне становище. Однак, незважаючи на те, що в установках громадян України домінує негативне ставлення до приватизаційних програм, все ж мале підприємництво легітимізувалося в українському суспільстві. Все це прямо чи опосередковано, відбивається в статистично-економічних показниках розвитку ринково-підприємницької інституційної системи, а також в соціологічних показниках стану та динаміки масової свідомості щодо сприйняття нових соціальних (в широкому сенсі) реалій.

Висновки

Все це дає змогу зробити висновок, що в Україні проблеми середнього і малого підприємництва мають другорядне значення і розглядаються поза контекстом інституціональної забезпеченості. Це при тому, що ринкова трансформація економіки нашої країни і так розпочалася без належного інституціонального забезпечення. Інститут держави, практично на всіх ключових рівнях не проявляє конструктиву у створенні можливостей для розвитку малого та середнього підприємництва, чіткої зацікавленості щодо формування сприятливих умов підприємницької діяльності із урахуванням національних інтересів. Відповідно, з цих причин українське суспільство, можна сказати «заштовхнуте» у певне русло з не ефективно діючих інститутів, в яких держава, декларуючи про розвиток інститутів ринку, ніяк не стимулює його. У контексті декларування владою розбудови цивілізованого – громадянського суспільства, необхідним є не лише «повернутися обличчям» до малого та середнього підприємництва, а й створити усі належні передумови на виведення його з «периферії» завдань суспільного розвитку на осередку економічної системи.

В статті використовуються матеріали дослідження, що проводилося в рамках науково-дослідної теми № 11БФ017-01 «Тенденції структурної трансформації українського суспільства в контексті глобалізації та європейської інтеграції» факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

References

1. Балакирева О.Н., Ноур А.М.. Взаимосвязь экономического неравенства, социального отторжения и социальной мобильности // Экономика Украины. - 2012. №8, с. 86–96. [Balakireva O.N., Nour A.M.. Vzaimosvjaz' jekonomicheskogo neravenstva, social'nogo ottorzenenija i social'noj mobil'nosti // Jekonomika Ukrainy. - 2012. №8, s. 86–96].
2. Беляев О. О. Институциональні складові формування ринкової економіки / О. О. Беляев // Проблеми формування ринкової економіки. – К., 2002. – 376 с. [Beljaev O. O. Instiucional'ni skladovi formuvannja rinkovoi ekonomiki / O. O. Beljaev // Problemi formuvannja rinkovoi ekonomiki. – K., 2002. – 376 s.].
3. Бізнес-середовище в Україні. Проект "Дослідження підприємницької діяльності в Україні" За сприяння Міністерства закордонних справ Королівства Норвегії. - К. Міжнародна Фінансова Корпорація. 2004. [Biznes-seredovishhe v Ukraїni. Proekt "Doslidzhennja pidpriemnic'koї dijaln'osti v Ukraїni" Za sprijannja Ministerstva zakordonnih sprav Korolivstva Norvegii. - K. Mizhnarodna Finansova Korporacija. 2004].
4. Бурдые П. Формы капитала [Текст] /П. Бурдые; пер. с франц. М.С. Добряковой //Экономическая социология. - 2002. - Т. 3, № 5. - С. 60-74. - Библиогр.: С. 73-74. [Burd'e P. Formy kapitala [Tekst] /P. Burd'e; per. s franc. M.S. Dobryakovoї //Zkonomicheskaja sociologija. - 2002. - T. 3, № 5. - S. 60-74. - Bibliogr.: S. 73-74]. Гидденс Э. Десять тезисов о будущем социологии //Э. Гидденс; пер. с англ. Е.В. Якимовой / Теория и история экономических и социальных институтов и систем М., -1993. - № 1. - С. 57-82. - 1993. [Giddens Je. Desjat' tezisov o budushhem sociologii //Je. Giddens; per. s angl. E.V. Jakimovoї / Teorija i istorija jekonomicheskikh i social'nyh institutov i sistem M., -1993. - № 1. - S. 57-82. - 1993].
5. Гидденс, Э. Устроение общества: Очерк теории структурации. - М.: Академический проект, 2003. - 528 с. - ("Концепции"). [Giddens, Je. Ustroenie obshhestva: Oчерk teorii strukturacii. - M.: Akademicheskij proekt, 2003. - 528 s. - ("Konsercii")].
6. Єрмакович С. Державна підтримка малого бізнесу в Україні // Проблеми кредитування малого та середньобізнесу в Україні. - 2001. - № 4. - С. 25-37. [Єрмакович С. Derzhavna pidtrinka malogo biznesu v Ukraїni // Problemi kredituvannja malogo ta serednogobiznesu v Ukraїni. - 2001. - № 4. - С. 25-37].
7. Козаченко Г.В. Малый бизнес: стійкість та компенсаторні можливості. Монографія. / Г.В. Козаченко. – К.: Лібра, 2005. [Kozachenko G.V. Malij biznes: stijkist' ta kompensatori mozhlivosti. Monografija. / G.V. Kozachenko. – K.: Libra, 2005].
8. Коротенко Н. П. Проблеми розвитку підприємництва в Україні / Коротенко Н. П. // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 4. - С. 96 - 103. [Korotenko N. P. Problemi rozvitku pidpriemnictva v Ukraїni / Korotenko N. P. // Aktual'ni problemi ekonomiki. - 2004. - № 4. - С. 96 - 103].
9. Кубай Н. Є. Становлення і розвиток приватного підприємництва в перехідній економіці (на прикладі малих підприємств України): Автореф дис... к. е. н.: 08.01.01 /Н.Є.Кубай// Львівський державний ун-т ім. І. Франка. — Львів, 1999. [Kubaj N. E. Stanovlennja i rozvitok privatnogo pidpriemnictva v perehidnij ekonomici (na prikladi malih pidpriemstv Ukraїni): Avtoref dis... k. e. n.: 08.01.01 /N.Є.Kubaj// L'vivsk'ij derzhavnij un-t im. I. Franka. — L'viv, 1999].
10. Куценко О. О некоторых социоструктурных последствиях институциональных изменений в украинском обществе / Куценко О. // Социология: теория, методы, маркетинг 2000 №2., с. 26-32. [Kucenko O. O nekotoryh sociostrukturnyh posledstvijah instiucional'nyh izmenenij v ukrainskom obshhestve / Kucenko O. // Sociologija: teorija, metody, marketing 2000 №2., s. 26-32].
11. Мали і середні підприємства України: показники діяльності та стратегії розвитку // Пріоритети. - 2005. - № 3-4. - С. 35-45. [Mali i seredni pidpriemstva Ukraїni: pokazniki dijaln'osti ta strategii rozvitku // Prioriteti. - 2005. - № 3-4. - С. 35-45].
12. Набок О. М. Економічна культура: досвід досліджень / О. М. Набок // Збірник наукових праць молодих вчених УкрДАЗТ. - 2010. - № 101. - С. 123 – 129. [Nabok O. M. Ekonomichna kul'tura: dosvid doslidzhen' / O. M. Nabok // Zbirnik naukovih prac' molodih vchenih UkrDAZT. - 2010. - № 101. - S. 123 – 129].
13. Національна доповідь Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва про стан та перспективи розвитку підприємництва в Україні. - К. – 2010. [Nacional'na dopovid' Derzhavnogo komitetu Ukraїni z pitan' reguljatornoї politiki ta pidpriemnictva pro stan ta perspektivi rozvitku pidpriemnictva v Ukraїni. - K. – 2010].
14. Норт Д. С. Институты, идеология и эффективность экономики / Д. С. Норт // От плана к рынку: будущее постсоциалистических республик ; [пер. с англ. ; под ред. Б. С. Пинскера ; сост. Л. И. Пияшева и Дж.Дорн]. – М., 1993. – 307с. [Nort D. S. Instituty, ideologija i jeffektivnost' jekonomiki / D. S. Nort // Ot plana k rynku: budushhee postsocialisticheskikh respublik ; [per. s angl. ; pod red. B. S. Pinskera ; sost. L. I. Pijasheva i Dzh.Dorn]. – M., 1993. – 307s.].
15. Реверчук С.К., Кубай Н.Є., Крупка М.І. Мала приватизація. - anal.-inform. posibnik. - Львів: "Діалог", 1996. 176с. [Reverchuk S.K., Kubaj N.Є., Krupka M.I. Mala privatizacija. - anal.-inform. posibnik. - L'viv: "Dialog", 1996. 176s.].
16. Рих А. Хозяйственная этика /А.Рих/ М.: Посев, 1996. с. 281. [Rih A. Hozjajstvennaja jetika /A.Rih/ M.: Posev, 1996. s. 281].
17. Сірий Є.В. Підприємництво як предмет теоретикосоціологічного осмислення. К.: ТОВ «Агенство Україна». 2008. 392 с. [Sirij Є.V. Pidpriemnictvo jak predmet teoretikosociologichnogo osmislennja. K.: TOV «Agenstvo Ukraїna». 2008. 392 s.].
18. «Українське суспільство: 20 років у дзеркалі соціології»: прес-реліз. Інститут соціології НАН України.К. – 2010. [«Ukrains'ke suspil'stvo: 20 rokiv u dzerkali sociologii»: pres-reliz. Institut sociologii NAN Ukraїni.K. – 2010].
19. Штомпка П. Социология: анализ современного общества / Пер. с польского С. М. Червонной. — М.: Логос, 2005. [Shtompka P. Sociologija: analiz sovremenного obshhestva / Per. s pol'skogo S. M. Chervonnoj. — M.: Logos, 2005].

надійшла до редколегії 2015